

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σε κάποιο σημείο στα *Τετράδια Φυλακής*, ο Antonio Gramsci διατύπωσε την άποψη ότι τα πολιτικά κόμματα αποτελούν ένα σύνθετο θεσμικό μικρόκοσμο, μέσα από τον οποίο είναι δυνατή η ανάγνωση και η κατανόηση του ευρύτερου πολιτικού και κοινωνικού περιβάλλοντός τους. Η οξυδερκής αυτή παρατήρηση του Ιταλού στοχαστή θα μπορούσε, πιστεύω, να γενικευτεί και να εφαρμοστεί σε άλλα σύνθετα κοινωνικά φαινόμενα ή και θεσμούς, ικανούς να λειτουργήσουν κατ' ανάλογο τρόπο ως εργαλεία ανάλυσης και πληρέστερης κατανόησης ενός ευρύτερου κοινωνικού και πολιτικού γίγνεσθαι.

Θεωρώ ότι, στην παρούσα ελληνική συγκυρία, το μεταναστευτικό κύμα, που έχει ήδη τόσο βαθιά επηρεάσει την ελληνική κοινωνία τα τελευταία δεκαπέντε σχεδόν χρόνια, μπορεί να λειτουργήσει κατ' ανάλογο τρόπο και να καταστήσει δυνατή τόσο μια πληρέστερη και σε βάθος ανάγνωση του πολιτικού, πολιτισμικού, κοινωνικού και οικονομικού γίγνεσθαι στην Ελλάδα όσο και την ανίχνευση δυνητικών λύσεων στα σύνθετα προβλήματα (και τις συνακόλουθες προκλήσεις), με τα οποία έχει κατά τη διάρκεια των τελευταίων αυτών ετών αναπόσπαστα συνδεθεί.

Μια τέτοια προσέγγιση απαιτεί την ένταξη του μεταναστευτικού φαινομένου σε ένα ευρύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο, ικανό να συλλάβει και να αναδείξει με επάρκεια τις ποιοτικές αλλαγές που, κατά τις τελευταίες τρεις έως τέσσερις δεκαετίες, έχουν οδηγήσει στο βαθύτατο και εν πολλοίς

δομικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, οικονομίας και πολιτικής. Κατά την άποψή μου, οι αλλαγές αυτές είναι ορατές σε πέντε κυρίως επίπεδα.

Στο οικονομικό επίπεδο, η Ελλάδα των αρχών του 21ου αιώνα, η ενταγμένη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τη ζώνη του ευρώ, η χώρα που, κατά τις στατιστικές του ΟΟΣΑ, έχει το 25ο έως το 28ο υψηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα στον κόσμο και που, κατά το δείκτη ποιότητας ζωής του Προγράμματος Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών, είναι η 21η στον κόσμο, αποτελεί τμήμα μιας πραγματικότητας ποιοτικά διαφορετικής από εκείνη των πρώτων μεταπολεμικών και μετεμφυλιακών δεκαετιών, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η έντονη οικονομική υπανάπτυξη και, γενικότερα, η περιθωριακή υπόσταση της χώρας στο διεθνές οικονομικό γίγνεσθαι.

Στο πολιτικό επίπεδο, η μεταπολίτευση του 1974 (α) οδήγησε στην εισαγωγή, κατά τη δεκαετία του 1970, και σταδιακή εμπέδωση, κατά τη δεκαετία του 1980, του πρώτου αυθεντικά δημοκρατικού καθεστώτος στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, (β) κατέστησε δυνατή την υπέρβαση ενός παρελθόντος ταυτισμένου, ιδίως στον 20ό αιώνα, με έντονη πολιτική αστάθεια, αυταρχικά καθεστώτα, εμφύλιες συρράξεις και διχασμούς, και την εμπλοκή εξωκοινοβουλευτικών θεσμών, όπως το στράτευμα, η μοναρχία και ο ξένος παράγοντας, στην πολιτική ζωή και (γ) επέτρεψε την ένταξη και προοίυσα ενσωμάτωση της χώρας στο «θαυμαστό κόσμο» της ευρωπαϊκής έννομης τάξης και του αυξανόμενου σεβασμού για τους κανόνες του κράτους δικαίου.

Με τη σειρά τους, οι εξελίξεις αυτές επέφεραν, προϊόντος του χρόνου, μια θεαματική αλλαγή σε ό,τι αφορά τις διεθνείς σχέσεις της χώρας και, με εξαίρεση την ομάδα χωρών G8, στην οποία δεν μπορεί εξ ορισμού, λόγω μεγέθους, να ενταχθεί, (α) οδήγησαν στη σταδιακή ένταξή της στους

πιο «αποκλειστικούς» και «κλειστούς» περιφερειακούς και διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, (β) της επέτρεψαν, με την πάροδο του χρόνου, να αποκτήσει μια πρωτόγνωρη για την ιστορία της διεθνή αξιοπιστία, να αναλάβει ουσιαστικές πρωτοβουλίες σε περιφερειακό (και λιγότερο συχνά σε διεθνή) επίπεδο, λειτουργώντας έτσι ως μηχανισμός προαγωγής στρατηγικών επίλυσης (και όχι της δημιουργίας ή της διαιώνισης) προβλημάτων και (γ) έδωσαν τέλος στην απομόνωση, την περιθωριακή υπόσταση και, όχι σπάνια, την ανυποληψία της χώρας στο διεθνές σκηνικό, που αποτελούσε πάγιο χαρακτηριστικό του παρελθόντος.

Σε επίπεδο γενεών, η γενιά που γεννήθηκε το 1974 και που σήμερα πια διάγει την τρίτη δεκαετία της ζωής της αποτελεί την πρώτη γενεά από καταβολής του νεοελληνικού κράτους, η οποία μεγάλωσε χωρίς βιώματα ή μνήμες συνδεδεμένες με εμφύλια βία, εμφύλιους διχασμούς, πολέμους, ξένη κατοχή, πραξικοπήματα, οξείες οικονομικές ή κοινωνικές κρίσεις, συστημική πολιτική αστάθεια ή διάχυτη και δομική πολιτική ή οικονομική ανασφάλεια. Η ιδιότητά της αυτή τοποθετεί τη γενεά των σημερινών τριαντάρηδων στον αντίποδα των προηγούμενων και την καθιστά ποιοτικά διαφορετική, στο βαθμό που της επιτρέπει να σκεφτεί, να προγραμματίσει και να οραματιστεί για το μέλλον, τόσο της ίδιας όσο και της χώρας, χωρίς συλλογικές τραυματικές εμπειρίες, ικανές να λειτουργήσουν, όπως στο παρελθόν, ως ανασταλτικοί μηχανισμοί και περιοριστικές συνθήκες που επηρεάζουν αρνητικά την πορεία της κοινωνίας προς τα εμπρός.¹

1. Για τη θεωρητική σημασία της έννοιας «περιοριστικές συνθήκες», βλ. το κλασικό άρθρο του Otto Kirchheimer, “Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs”, *American Political Science Review*, 59:4 (1965), 964-74.

Στο κοινωνικό επίπεδο, τέλος, ο σωρευτικός συνδυασμός (α) της εξωτερικής μετανάστευσης των δεκαετιών 1960-1980, (β) της μαζικής εσωτερικής μετανάστευσης των μεταπολεμικών δεκαετιών που οδήγησε στον υδροκεφαλισμό και την απόλυτη ηγεμονία της μείζονος Αθήνας έναντι της υπόλοιπης χώρας, (γ) των ευρύτερων κοινωνικών προεκτάσεων και επιπτώσεων της πολιτικής ενσωμάτωσης, κατά την εικοσαετία 1970-1980, των εκτεταμένων εκείνων κοινωνικών στρωμάτων που το μετεμφυλιακό κράτος και το ανταρχικό καθεστώς των συνταγματαρχών περιθωριοποίησαν συστηματικά και, τέλος, (δ) του τεράστιου και, πάνω απ' όλα, τελείως πρωτόγνωρου για τα ελληνικά δεδομένα μεταναστευτικού κύματος της δεκαετίας του 1990, δημιούργησε μια νέα κοινωνική πραγματικότητα που διαφέρει ριζικά, σε ποιοτικό επίπεδο, από εκείνη του πρόσφατου και απώτερου παρελθόντος.

Στο σημείο αυτό, η σημασία του μεταναστευτικού κινήματος της τελευταίας δεκαπενταετίας, που αποτελεί και το αντικείμενο προβληματισμού αυτού του συλλογικού τόμου, είναι, πιστεύω, καταλυτική. Σε μια χώρα όπου, για απόλυτα κατανοητούς λόγους, συνδεδεμένους με την εμπειρία του παρελθόντος, ο όρος «μετανάστευση» ταυτίζεται αποκλειστικά με το φαινόμενο της εξόδου από τη χώρα και όπου, κατά συνέπεια, δεν καταγράφεται, στο γλωσσικό επίπεδο, η διαφοροποίηση μεταξύ μετανάστευσης προς τα έξω (emigration) και προς τα μέσα (immigration), η εμπειρία των τελευταίων δεκαπέντε ετών τείνει να (και εν πολλοίς έχει ήδη) ανατρέψει βασικά στερεότυπα και κυρίαρχες συνισταμένες της ελληνικής κοινωνίας, μετατρέποντάς τη, για πρώτη φορά σε οκτώ σχεδόν δεκαετίες, από χώρο εξαγωγής ανθρώπινου δυναμικού σε χώρο εισαγωγής και συνάμα εγείροντας μια σειρά μειζόνων προκλήσεων σε ό,τι αφορά κατεστημένες και ιδεολογικά παγιωμένες αντιλήψεις, πάνω στις οποίες

στηρίχτηκε η συγκρότηση και περαιτέρω οικοδόμηση της νοερής (ή, κατ' άλλους, φαντασιακής) κοινότητας του ελληνικού έθνους, ιδίως μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών που ακολούθησε και στην ουσία επισφράγισε το τέλος του ελληνικού αλυτρωτισμού στη δεκαετία του 1920. Αν μάλιστα λάβει κανείς υπόψη ότι η συντριπτική πλειονότητα του κύματος αυτού αποτελείται από άτομα που δεν ταυτίζονται, από γλωσσικής, εθνοτικής, εθνικής και θρησκευτικής άποψης, με τον κυρίαρχο πληθυσμό της χώρας, η σημασία αυτής της αλλαγής αποκτά, σε μακροϊστορικό αλλά και συστημικό επίπεδο, ακόμα μεγαλύτερες διαστάσεις.

Κατά την άποψή μου, η ευρύτερη σημασία αυτού του ερμηνευτικού πλαισίου, στο οποίο θεωρώ ότι πρέπει να ενταχθεί η μετανάστευση των τελευταίων ετών, προκειμένου οι επιπτώσεις της για την ελληνική κοινωνία να καταστούν επαρκώς κατανοητές, έγκειται σε δύο επιπλέον σημεία: πρώτον, στο ότι, με μόνη νοητή δυνητική εξαίρεση οξύτατους πολιτικούς και κοινωνικο-οικονομικούς κλυδωνισμούς παγκόσμιας εμβέλειας, που μπορεί να προκληθούν από έναν παγκόσμιο πόλεμο, μια βαθύτατη και παγκόσμια οικονομική κρίση ανάλογη εκείνης της δεκαετίας του 1930 ή την παντελή διάλυση του εγχωριζήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και την επάνοδο σε συνθήκες εθνικών ανταγωνισμών και συγκρούσεων που χαρακτηρίζαν το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, οι αλλαγές στο ελληνικό κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό γίνεσθαι, στις οποίες παραπέμπει το ερμηνευτικό αυτό πλαίσιο, είναι «αντικειμενικές» και σε γενικές γραμμές μη ανατρέψιμες. Με άλλα λόγια, οι αλλαγές αυτές συγκροτούν ένα σταθερό υπόβαθρο, το οποίο ο όποιος προγραμματισμός που αφορά τη διαμόρφωση δημόσιων πολιτικών σχετικών με την πορεία της ελληνικής κοινωνίας προς το μέλλον μπορεί και πρέπει να λάβει υπόψη του ως δεδομένο.

Το δεύτερο σημείο που απαιτεί διευκρίνιση αφορά την πολιτισμική διάσταση των «αντικειμενικών» αυτών αλλαγών που μόλις περιέγραψα. Άποψή μου είναι ότι η πολιτισμική ή, για να το διατυπώσω διαφορετικά, η «υποκειμενική» προσαρμογή στις μεγάλες αυτές αλλαγές χαρακτηρίζεται από αξιοσημείωτη έως και εντυπωσιακή καθυστέρηση, η οποία είναι ορατή διά γυμνού οφθαλμού τόσο στο επίπεδο της κοινωνίας όσο και, ιδίως, σε εκείνο των κρατικών μηχανισμών και της δημόσιας διοίκησης. Θεωρώ επίσης ότι, σε μεγάλο βαθμό, η καθυστέρηση αυτή οφείλεται σε ανομολόγητες και εν πολλοίς υποσυνείδητες αντιστάσεις που εκπορεύονται και αντλούν την ισχύ και αντοχή τους από την κυρίαρχη εικόνα-πρόσληψη της ελληνικής κοινωνίας ως αμιγώς ομοιογενούς.

Σε μέγιστο βαθμό, η πρόσληψη αυτή αποτελεί προϊόν της προσπάθειας του ελληνικού κράτους να αντιδράσει αποτελεσματικά στις μεγάλες προκλήσεις και τα συνακόλουθα διακυβεύματα που αναδύθηκαν από (α) το διπλασιασμό σχεδόν του εδάφους του μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, (β) τη μαζική αύξηση των κατοίκων του μετά την ανταλλαγή πληθυσμών που ακολούθησε την ελληνική ήττα στη Μικρά Ασία, (γ) το γενικότερο κλίμα οξείας ανασφάλειας, φόβου, εσωστρέφειας και αμυντικών στάσεων, που η επικράτηση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία, η συνακόλουθη παγκόσμια κρίση των φιλελεύθερων θεσμών και η άνοδος αντιδημοκρατικών κινημάτων της αριστεράς και της δεξιάς δημιούργησε στον ευρύτερο αστικό κόσμο της Ευρώπης κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και (δ) το τέλος του ελληνικού αυτρωτισμού και της αναθεωρητικής ως προς τα σύνορα της επικράτειας ιδεολογίας που τον χαρακτήριζε και τη σταδιακή συνειδητοποίηση ότι η Ελλάδα θα ήταν εις το εξής χώρα συντηρητική σε ό,τι αφορούσε το υπάρχον εδαφικό status quo της, το οποίο θα έπρεπε να περιφρουρήσει από κάθε αμφισβήτηση, έσωθεν ή έξω-

θεν προερχόμενη. Λογικό παρεπόμενο αυτής της νέας πολιτικής της προσηλωμένης στη συντήρηση του status quo ήταν, μεταξύ άλλων, και η διασφάλιση αποτελεσματικού κρατικού ελέγχου πάνω στους διάφορους πληθυσμούς που κατά την προηγηθείσα δεκαετία είχαν περιέλθει στην κυριότητα του διευρυμένου μεν, πλην όμως τραυματισμένου και, σε ορισμένα επίπεδα, εύθραυστου ελληνικού κράτους.

Η λογική της αφομοίωσης των πολιτισμικά ετερόκλητων πληθυσμών που εντάσσονταν πλέον στην επικράτεια του και το άρρηκτα συνδεδεμένο με αυτήν τη λογική ιδεολόγημα της εθνικής ομοιογένειας, που το ελληνικό κράτος, ανεξαρτήτως πολιτικού καθεστώτος, υιοθέτησε και εφάρμοσε με συστηματικότητα, κατά τις επόμενες πέντε περίπου δεκαετίες, αποτελεί ταυτόχρονα προϊόν αυτών των ιστορικών συνθηκών αλλά και τρανή απόδειξη της ικανότητάς του να εφαρμόσει με επιτυχία και συχνά στυγνή αποτελεσματικότητα μια πολιτική με σαφείς «εθνικούς» στόχους. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής, στην πραγμάτωση της οποίας ενεργοποιήθηκαν συστηματικά όλοι οι κρίσιμοι για τη μαζική κοινωνικοποίηση θεσμοί της πολιτείας, όπως η παιδεία, το στράτευμα, η εκκλησία και η δημόσια διοίκηση, ήταν ότι, μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου και του εμφύλιου διχασμού, η ελληνική κοινωνία ήταν, μαζί με τη Νορβηγία, την Πορτογαλία και τη μεταπολεμική Πολωνία, μία από τις εθνολογικά, θρησκευτικά και γλωσσικά ομοιογενέστερες της ευρωπαϊκής ηπείρου. Η ομοιογένεια αυτή ήταν το άμεσο προϊόν, αφενός, της επιτυχούς αφομοίωσης, πολιτισμικής, πολιτικής και κοινωνικής, της συντριπτικής πλειονότητας των μειονοτικών της πληθυσμών, συμπεριλαμβανομένων και των προσφύγων, που εντάχθηκαν στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας κατά την κρίσιμη δεκαετία 1913-1923, και, αφετέρου, της πλήρους (Τσάμηδες, Ρουμανίζοντες Βλάχοι) ή

μερικής (Σλαβομακεδόνες) αποβολής ή αποχώρησης, κάτω από τις ανώμαλε συνθήκες της Κατοχής και του εμφυλίου, ορισμένων μικρότερου μεγέθους μειονοτικών ομάδων.²

Με τον τρόπο αυτό, η ελληνική εμπειρία σε ό,τι αφορά την αναζήτηση πολιτικών και πρακτικών ικανών να προαγάγουν αποτελεσματικά την πραγμάτωση του τόσο ισχυρού για την εποχή εκείνη ομοιογενοποιητικού υποδείγματος διέγραψε μια τροχιά παράλληλη και κατέγραψε μια «επιτυχία» ανάλογη με εκείνες που, στον τομέα αυτό, χαρακτήρισαν τόσο την προηγούμενη γαλλική περίπτωση της τριακονταετίας 1880-1912, που τόσο εντυπωσιακά αποτύπωσε ο Eugen Weber στην κλασική μελέτη του για τη μετατροπή του γαλλικού πληθυσμού «από αγρότες σε Γάλλους», όσο και την εν μέρει ταυτόχρονη ιταλική εξέλιξη επί Μουσολίνι.

Η έκταση της επιτυχίας του ομοιογενοποιητικού υποδείγματος στη διάρκεια του χρόνου αποδεικνύεται, παραδόξως, από την έντονη πολιτική αμηχανία και πολιτισμική αμφιθυμία που, ως αποτέλεσμα της ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα (και μετέπειτα Ένωση), έφεραν σταδιακά αλλά σταθερά την ελληνική κοινωνία και τον ελληνικό

2. Μοναδικές εξαιρέσεις η εβραϊκή μειονότητα, η σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή της οποίας από το τριπλό κατοχικό καθεστώς των δυνάμεων του Άξονα ουσιαστικά εξάλειψε το πολιτικό πρόβλημα που αυτή αντιπροσώπευε στη βόρεια κυρίως Ελλάδα, και η μειονότητα της Θράκης, το ειδικό διεθνές καθεστώς προστασίας της οποίας καθιστούσε αδύνατη μια ανοιχτή πολιτική αφομοίωσης και περιόριζε την πολιτεία στην εφαρμογή μιας άρρητης πολιτικής συστηματικής περιθωριοποίησης και διακρίσεων «χαμηλής έντασης» από τον κρατικό μηχανισμό, στόχος των οποίων ήταν η ενδεχόμενη απόφαση για οικειοθελή αποχώρηση, που θα διευκόλυνε τη δυνητική αφομοίωση των εναπομεινάντων και θα προωθούσε τον ευρύτερο στόχο της προαγωγής της εθνικής ομοιογένειας.

κρατικό μηχανισμό αντιμέτωπος μ' ένα νομικό πολιτισμό σταθερά εστιασμένο στη συστηματική και σθεναρή υπεράσπιση της ετερότητας και της άμεσα συνδεδεμένης με αυτήν έννοιας των πολλαπλών ταυτοτήτων, της πολιτισμικής (γλωσσικής και θρησκευτικής) διαφοράς και των δικαιωμάτων του ατόμου και των μειονοτήτων – πολιτισμό, με άλλα λόγια, που συγκρούεται μετωπικά με τη λογική της αφομοίωσης και το ιδεολόγημα της ομοιογένειας, με τις οποίες είχε επιτυχώς γαλουχηθεί η ελληνική κοινωνία επί μισό και πλέον αιώνα.

Θεωρώ, επιπλέον, ότι η αξιοσημείωτη υστέρηση πολιτισμικής-υποκειμενικής προσαρμογής της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους στις αντικειμενικές και σε γενικές γραμμές μη ανατρέψιμες αλλαγές, στις οποίες αναφέρθηκα προηγουμένως και οι οποίες έχουν πλήρως μεταβάλει την πολιτική, οικονομική και κοινωνική φυσιογνωμία της χώρας, συνδέεται άρρηκτα με αυτή την αμηχανία και αμφιθυμία ή, με άλλα λόγια, με τη δυσκολία που αντιμετωπίζουν η ελληνική κοινωνία και το ελληνικό κράτος να εγκαταλείψουν ή έστω να τροποποιήσουν ουσιαστικά τον τρόπο πρόσληψης της νοερής ή φαντασιακής κοινότητας που συγκροτεί το ελληνικό έθνος, προσαρμόζοντας τις κυρίαρχες προσλαμβάνουσες παραστάσεις τους στη νέα πραγματικότητα που δημιουργήσαν οι μεγάλες και ποιοτικές αυτές αλλαγές των πρόσφατων δεκαετιών.

Στο σημείο αυτό ακριβώς, το μεταναστευτικό φαινόμενο της τελευταίας δεκαπενταετίας μπορεί, πιστεύω, να λειτουργήσει ως ευκαιρία μείζονος εμβέλειας, εάν αντιμετωπιστεί και νοηθεί όχι τόσο (ή όχι μόνο) ως πρόβλημα αλλά ως πρόκληση για μια νέα προσέγγιση στην όλη προβληματική που διατρέχει τον τρόπο συγκρότησης του εθνικού μας αφηγήματος. Με άλλα λόγια, θεωρώ ότι, το μεγάλο αυτό κύμα μετανάστευσης, που έχει ήδη συμβάλει καταλυτικά στην περαιτέ-

ρω αλλαγή της ελληνικής κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας, μπορεί να λειτουργήσει ως καταλυτικός μηχανισμός, ικανός να διευκολύνει την πολιτισμική-υποκειμενική προσαρμογή της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους στις μη ανατρέψιμες πραγματικότητες που οι «αντικειμενικές» αλλαγές των πρόσφατων δεκαετιών έχουν ήδη δημιουργήσει. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο, που θα επιτρέψει στην ελληνική κοινωνία να αξιοποιήσει αποτελεσματικά τις πολλαπλές ευκαιρίες που συνεπάγεται η πλήρης ένταξη του ανθρώπινου δυναμικού που εκφράζει ο χώρος των μεταναστών, μπορεί να λειτουργήσει κατά τρόπο πολλαπλασιαστικό και σωρευτικό προς όφελος του κοινωνικού συνόλου.

Σε μια χώρα όπου η υπογεννητικότητα του γηγενούς πληθυσμού έχει λάβει επικίνδυνες πλέον διαστάσεις· σε μια χώρα γηράσκουσα, στην οποία τα προβλήματα τα συνδεδεμένα με την κοινωνική ασφάλιση και το καθεστώς των συντάξεων αυξάνονται γεωμετρικά, εξωθώντας την πολιτεία στην υιοθέτηση, κάθε λίγα χρόνια, βραχυπρόθεσμων και ατελέσφορων λύσεων· σε μια χώρα στην οποία ο αγροτικός τομέας αλλά και η στήριξη των ολοένα και περισσότερων ηλικιωμένων εξαρτώνται από την παροχή εργασίας που ο ιθαγενής πληθυσμός δεν ενδιαφέρεται πλέον να παράσχει· σε μια ταχύτατα μεταβαλλόμενη αγορά εργασίας, όπου η λογική της διεθνούς οικονομίας, στην οποία η Ελλάδα είναι πλέον πλήρως ενταγμένη, επιτάσσει την υιοθέτηση πολιτικών και πρακτικών αυξανόμενης ευελιξίας σε ό,τι αφορά τη δομή της απασχόλησης· σε μια χώρα, τέλος, όπου το εκπαιδευτικό σύστημα παραμένει εγκλωβισμένο στη λογική του μονοπολιτισμικού υποδείγματος, αγνοώντας την παρουσία σημαντικότερου αριθμού μεταναστών στις βαθμίδες της βασικής και μέσης εκπαίδευσης, η προσεκτική, δίκαιη (με την έννοια του αγγλοσαξονικού “fair”), δημιουργική και μακροπρόθεσμη

αξιοποίηση του πλούσιου δυναμικού που αντιπροσωπεύει η κοινότητα των μεταναστών και η συνακόλουθη ενσωμάτωσή τους με τους όρους αυτούς στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο μπορεί να αποφέρει οφέλη, βραχυπρόθεσμα αλλά ιδίως μακροπρόθεσμα, πολλαπλάσια από το όποιο κόστος συνεπάγεται η διαδικασία αυτή.

Χωρίς αμφιβολία, το εγχείρημα είναι μεγάλο. Θεωρώ, όμως, ότι, υπό τις συνθήκες που έχω περιγράψει, δεν είναι ακατόρθωτο. Οι «αντικειμενικές» μεταβολές που έχουν ήδη επέλθει στην ελληνική κοινωνία έχουν, σε μεγάλο βαθμό, δημιουργήσει καταστάσεις, με τις οποίες η ελληνική κοινωνία έχει ήδη εξοικειωθεί, στις οποίες έχει, εν πολλοίς, προσαρμοστεί, ακόμα και αναγκαστικά, και, κυρίως, από τις οποίες έχει ήδη αποκομίσει απτά οφέλη. Και σε αυτό ακριβώς το επίπεδο εντοπίζονται οι βάσεις, οι προϋποθέσεις της δυναμικής μεταστροφής στάσεων και συμπεριφορών που αφορούν την ετερότητα. Για να το διατυπώσω διαφορετικά, οι μηχανισμοί παραγωγής πολιτισμικών στάσεων και αξιών αποτελούν προϊόν καθημερινών πρακτικών, καθημερινών τακτικών και καθημερινών στρατηγικών, η διαμόρφωση και ανάπτυξη των οποίων επηρεάζεται ουσιαστικά και από το μικροεπίπεδο που αποτελεί το προνομιακό πεδίο δράσης των μελών ενός κοινωνικού συνόλου.

Η διαπίστωση αυτή δεν έχει ως στόχο να αμφισβητήσει, πόσο μάλλον να επιχειρήσει να αναιρέσει, τα πλείστα και εξοφθάλμως προφανή παραδείγματα πρακτικών, στο κοινωνικό και το θεσμικό επίπεδο, που συνιστούν αδιάψευστες μαρτυρίες επιβίωσης και διαιώνισης πρακτικών που παραπέμπουν στη συνεχιζόμενη πολιτισμική υστέρηση, που περιέγραφα παραπάνω, και στην αντίσταση ή, στην καλύτερη των περιπτώσεων, στην αμφιθυμία προσαρμογής στη νέα πραγματικότητα που έχουν πλέον δημιουργήσει οι μεγάλες, «αντι-